

Олена Ванжула

ДОЛЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СПАСО- ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ ЗА ЧАСІВ МІЖКОНФЕСІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ У 20-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена маловивченому періоду з історії чернігівського Спасо-Преображенського собору – 20-х рр. ХХ ст. Розглянуті питання міжконфесійного протистояння між протидіючими православними громадами, майнові та правові аспекти боротьби за церковне майно чернігівських кафедральних соборів на тлі антирелігійної державної політики радянської влади.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, православна церква, соборна громада, Чернігів, міжконфесійне протистояння, церковне майно, радянська влада.

20-ті роки ХХ ст. були переломним періодом вітчизняної історії, коли відбувалися кардинальні зміни суспільного ладу країни, руйнувалися стереотипи усталеного способу життя, важливою складовою частиною якого була православна церква. У недавньому минулому тема взаємовідносин церкви та більшовицької влади, гострої міжконфесійної боротьби упродовж 20-х рр. ХХ ст. піддавалась фальсифікації або ж взагалі замовчувалась. Здобуття Україною незалежності на початку 1990-х р., будівництво демократичної держави та досягнення реальної свободи віросповідань призвели до активізації вивчення теми православної церкви, релігійних рухів, державно-церковних відносин у всеукраїнському та регіональному масштабі [1].

Дослідження історії чернігівського Спасо-Преображенського собору в «буремних» 20-х рр. ХХ ст. було розпочато нами у книзі «Спас Чернігівський» [2, с. 158-166]. Окремі аспекти взаємовідносин православної громади Спасо-Преображенського собору з органами радянської влади у 20-х рр. ХХ ст. висвітлені в публікаціях документів Державного архіву Чернігівської області, розвідках О. О. Тригуба та О. І. Травкіної [3]. Проте маловивченим залишається питання долі кафедрального Спасо-Преображенського собору за часів гострого міжконфесійного протистояння, яке розгорнулось у згаданий історичний період.

Із перших днів свого існування більшовицька влада декларувала свободу віросповідань та повагу до релігійних почуттів громадян, утім, фактично вона розпочала невпинний наступ на церкву, яка була її головним ідейним опонентом та, до того ж, зосередила у своїх руках чималі матеріальні цінності. Зокрема, лише в Чернігівській губернії восени 1917 р. у загальноєпархіальному підпорядкуванні перебували жіночі та чоловічі духовні навчальні заклади, книжкова крамниця, склад церковних речей, єпархіальний будинок, свічковий завод, поховальне бюро, єпархіальна друкарня [4, арк. 29].

Загальноросійський декрет про відокремлення церкви від держави та школи (1918 р.) і аналогічний декрет РНК УСРР від 22 січня 1919 р. стали програмними документами радянської влади в релігійному питанні. Відповідно до їхньої реалізації 4 березня 1919 р. була офіційно закрита Чернігівська духовна консисторія як орган

© Ванжула Олена Миколаївна – старший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

церковного управління та духовні навчальні заклади. Вимога відокремлення церкви від держави передбачала ідейну боротьбу з релігією, яка, у свою чергу, була складовою частиною класової боротьби. Проте, крім суто ідеологічного підґрунтя, влада переслідувала доволі прагматичну мету: знайти привід для вилучення культових цінностей та матеріальних ресурсів на користь держави задля підриву економічної основи існування церкви.

Відповідно до декретів радянської влади у Чернігівській губернії було націоналізовано свічковий завод із усіма капіталами, майном та підпорядковано Раднаргоспу. Радянським установам передали друкарню, поховальне бюро, книжково-паперову крамницю, окрім відділу книжок релігійно-морального змісту. Лише загальноєпархіальний склад, який вміщував предмети суто релігійного культу, залишився у церковному підпорядкуванні. У 1919 р. він був зареєстрований в губернському юридичному відділі як єпархіальна установа та перебував до травня 1920 р. у будівлі колишнього Миколаївського єпархіального братства по тодішній вулиці Карла Лібкнехта [4, арк. 29 зв.]. Проте на вимогу чернігівського агітпросвіту будинок братства потрібно було терміново звільнити, тому єпархіальний склад за рішенням міського житлового відділу перемістили до колишніх магазинів Метрик-Данюшевської та Буленка [4, арк. 49]. Втім, ці приміщення виявились непристосованими для зберігання церковного майна, тому склад було переведено до крамниці та підвальних приміщень дзвіниці кафедрального Спасо-Преображенського собору (сучасна будівля Чернігівського колегіуму) [4, арк. 49 зв.]. Між представниками єпархіального складу та приходською соборною радою була укладена угода, за якою керівництво єпархії виплачувало їй визначену щомісячну орендну платню.

Відповідно до декрету про відокремлення церкви від держави 20 березня 1919 р. було видано постанову Чернігівського повітового виконкому. Вона зобов'язувала усі парафії об'єднатись у релігійні громади і зареєструватись. Головними завданнями згаданої реєстрації було виявлення кількості вірян та облік церковних цінностей. Служителям культу разом із членами громади потрібно було до 1 квітня 1919 р. скласти та надати до юридичного відділу повітвиконкому описи всіх золотих, срібних культових речей та творів мистецтва, які перебували в їхньому користуванні [5, с. 18].

16 липня 1919 р. при Чернігівському губвиконкомі була створена спеціальна міжвідомча комісія з ліквідації майна церковних, монастирських та інших релігійних установ. Будівлі кафедральних Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів із усім церковним майном вона передала у користування потужній соборній православної приходській громаді, яка нараховувала понад 2000 вірян [6, с. 19]. Під час реєстрації було складено опис найцінніших церковних предметів та творів мистецтва кафедральних соборів. Вісімнадцять прапорів чернігівського ополчення, що зберігались у Спасо-Преображенському соборі, були передані до чернігівського музею [4, арк. 44 зв.]. Реєстрація релігійних громад у Чернігові наочно продемонструвала значний вплив Російської православної церкви (далі — РПЦ), яка на теренах колишньої імперії була пануючою конфесією.

Улітку 1919 р. приходська рада кафедральних соборів звернулась до комітету з охорони пам'яток старовини та мистецтва з повідомленням про необхідність проведення ремонтних робіт у обох соборах та надіслала кошторис на суму 217076 руб. 56 коп. [7, арк. 57]. Це були значні кошти, проте соборна рада сподівалась на можливість використання коштів від ліквідаційної вартості цінних банківських паперів на загальну суму 114173 рублів, які належали Спасо-Преображенському собору [7, арк. 57]. Комітет із охорони пам'яток підтримав клопотання громади, але, на жаль, далі бюрократичного листування справа не пішла, адже посилення позицій церкви не входило до планів радянської влади.

У травні 1921 р. було затверджено новий статут Другої соборної православної громади при кафедральних Спасо-Преображенському та Борисоглібському соборах, а у червні відбулася її перереєстрація [7, арк. 2-4]. Відповідно до статуту було сформульовано основні вимоги до членів громади, визначені повноваження соборної ради та її загальних зборів. Головою ради православної громади Спасо-Преображенського собору в 1921 р. було обрано педагога, науковця Олексія Павловича Фльорова (1866-

1954) — сина колишнього протоієрея Чернігівського кафедрального собору Павла Миколайовича Фльорова [8, арк. 26 зв.]. Впродовж 1916-1919 рр. О. П. Фльоров був директором Чернігівського учительського інституту, згодом — викладачем словесності Чернігівського межового технікуму (1910 — серпень 1923 рр.), вченим архіваріусом Чернігівського губернського історичного архіву (березень 1923 — лютий 1925 рр.) [9, с. 347]. Олексій Павлович був глибоко віруючою людиною, щиро опікувався долею кафедральних соборів та громади, користувався повагою з боку міського товариства. Соборна громада в 1921 р. дещо зменшилась, проте нараховувала 1500 вірян та залишалась однією з найчисельніших у місті [7, арк. 27]. При ній було створено сестринство, головне завдання якого полягало у об'єднанні парафіянок собору для служіння у кафедральному соборі. Членами сестринства могли стати жінки не молодше 16 років, які мали рекомендації від двох членів своєї громади. Основними функціями сестринства були благодійницька та просвітницька діяльність у приході, виконання співів та читання на кліросі, підтримання чистоти та порядку в храмі. За своєю внутрішньою організацією жіноча громада при Спасо-Преображенському соборі була самостійною одиницею, мала своє правління, головні питання вирішувались на загальних зборах, проте, як приходська організація в межах законодавства, вона підпорядковувалась раді та загальним зборам другої православної соборної громади. Сестринство опікувалось проведенням концертів церковної музики, організовувало бесіди та доповіді на релігійно-моральні теми, утримувало невелику бібліотеку, забезпечувало членів громади необхідними предметами релігійного культу [6, арк. 8-9]. Джерелом утримання сестринства були добровільні пожертви вірян, кошти від православних лекцій-концертів. За статутом сестринство мало право на власний кухляний та тарільчаний збори. Братський кухоль містився на постійному місці, відведеному біля чудотворної Репицької ікони Богородиці у Спасо-Преображенському соборі [6, арк. 9].

До типової угоди від 20 червня 1921 р. було включено: «Опись Спасо-Преображенского та Борисоглебского черниговских кафедральных соборов и священных предметов и вещей находящихся в сих церквах» [10, арк. 1]. Опис мав 5 розділів, у яких містилась стисла історія храму чи іншого культового приміщення, характеристика зовнішнього стану будівлі на момент його складання та перелік цінностей, що там перебували:

«А. Спасо-Преображенский собор — основан князем Мстиславом Удалым и служит памятником XI века. Стены храма изложены из дикого камня и кирпичных плит; храм имеет пять куполов и две с западной стороны конусообразные башни, вызолоченные чрез огонь; позолота куполов храма и крыши башен в настоящее время уже потемнели.

1. Иконостас деревянный, новейшей архитектуры, фон его белый с накладными резными, деревянными украшениями и с такими же царскими вратами.
2. Икона Репицкой Божьей Матери в серебряной с украшениям шате.
3. Других икон разной величины в серебряных шатах 16.
4. Паникадило небольшое серебряное 1.
5. Паникадил медных 5.
6. Подсвечников серебряных стоячих 1.
7. Подсвечников серебряных старых висячих 5.
8. Подсвечников металлических разной величины 25.
9. Хоругвей металлических 6.
10. Сень над гробом Святителя Феодосия железная бронзированная на железных столбах.
11. Лампад в храме серебряных 155.
12. Дарохранительниц 3.
13. Ковров и дорожек 10.
14. Красного драпировочного сукна в алтаре и на архиерейском амвоне около 200 аршин.
15. Древних облачений Святителя Феодосия в особом шкафу 2.
16. Архиерейское седалище 1.
17. Кресло для архиерейского служения 1.
18. Умывальник 1.

19. Шкафов 5.
20. Свечных ящичков 4.
21. Стенные часы 1.

Б. Борисоглебский собор каменный, построенный к концу XII века, стены его сложены из кирпича различных форматов и плит беловатого цвета, архитектуры византийской.

22. Иконостас сего храма деревянный, устроен в 1861 году, фон его вызолочен, все поле иконостаса из прозрачной крестовидной решетки, иконы живописные на золоченном фоне.

23. Царские врата серебряные 1.
24. Гробница Феодосия серебряная 1.
25. Копия иконы Репицкой Божьей Матери 1.
26. Икона Курской Божьей Матери 1.
27. Икона складень серебряная 1.
28. Икона Ахтырской Божьей Матери 1.
29. Других икон серебряных 17.
30. Атиминц украшенный шитьем 1.
31. Две иконы выносные в неделю Православия 2.
32. Серебряных лампад 270.
33. Дарохранительниц 2.
34. Икона Всех Скорбящих радость 1.
35. Паникадило медное 1.
36. Подсвечников 24.
37. Подсвечников серебряных старых маленьких 2.
38. Хоругвей металлических 4.
39. Хоругвей кипарисных 2.
40. Хоругвей суконных 4.
41. Фонарей выносных 2.
42. Шкафов для облачений 5.
43. Ковров 5.

В. Священных предметов в обоих соборах находящихся:

44. Евангелий в серебряном окладе 23.
45. Крестов напрестольных 22.
46. Потиров серебряных 10.
47. Дискосов и звездц 7.
48. Лжиц серебряных 7.
49. Копьев 6.
50. Проскомидийных тарелочек 10.
51. Сосудов 9.
52. Кадил 9.
53. Рипид 4.
54. Дикирий и трикирий 1.
55. Посох архиерейский 1.
56. Посох Святителя Феодосия 1.
57. Панагий архиерейский 4.
58. Крест наперсный архиерейский 1.
59. Митр святительских 8.
60. Митр архиерейских 5.
61. Архиерейских облачений 16.
62. Мантий архиерейских 2.
63. Облачений священнических разной парчи нарядов 10.
64. К ним дьяконских облачений, нарядов 10.
65. Стихарей для мальчиков, нарядов 6.
66. Облачений напрестольных 6.
67. Покрывал престольных 21.
68. Покрывал для мощей 39.
69. Покрывал аналойных 28.

70. Покровцов для Святых Даров 103.
71. Плащаниц 4.
72. Сосудов для водоосвящения 4.
73. Капитасм 9.
74. Сосудов для освящения хлебов 1.
75. Панихидница 1.
76. Блюд и умывальниц 5.
77. Кунтушей для певчих 3 смены.
78. Крестов выносных 2.
79. Кропил 2.

Г. Пещера Феодосия.

80. Металлический гроб 1.
81. Серебряных лампад 9.
82. Икон в серебряных шатах 10.

Д. Колокольня о 4-х ярусах, сооруженная в 1701 году; на ней находится одиннадцать колоколов.

83. Большой колокол «Борис» вес 855 пудов.
84. Вес колокола «Горовой» неизвестен.
85. Третий колокол вес 110 пудов 31 фунт.
86. Четвертый колокол вес не обозначен.
87. Пятый колокол вес 16 пудов 36 фунтов.
88. Шестой колокол около 5 пудов.
89. Седьмой колокол три пуда.
90. Восьмой колокол полтора пуда.
91. Девятый колокол 1 пуд с лишком.
92. Десятый колокол 39 ½ фунта.
93. Одиннадцатый колокол 22 фунта.
94. Касса несгораемая 1.
95. Лестниц для ремонта собора 3.
96. Деревянных скамеек 12.

Е. Книгохранилище.

97. Книги Священного Писания на славянском языке 19.
98. Творения Святых отцов 54.
99. Духовного содержания 70.
100. Исторических книг по русской церкви 49.
101. Духовных книг 12.
102. Духовных журналов (церковного ведомства) 343.
103. Богослужебных книг (триод, минея, часослов) 238.
104. Нотников 17.
105. Описание документов Св. Синода 18.

106. Хозяйственных документов 9» [10, арк. 1-3 зв.]. Всі зазначені в описі предмети передавались у церковне користування на умовах, зазначених в угоді. Срібні речі у списку мали особливу позначку червоним олівцем. Значна частина з них буде вилучена на користь держави протягом 1922 р., проте це — окрема тема для дослідження.

Комісія у складі представників Чернігівського губвиконкому, губюсту, старости ради другої соборної громади та двох її членів, настоятеля собору О. О. Короткевича 20 червня 1921 р. перевірила майно собору відповідно до опису та передала його за актом у користування громади [10, арк. 4 зв.]. Отже, впродовж 1919-1921 рр. відбувався процес обліку церковного майна та інших матеріальних цінностей під час реєстрації громад. Згодом з'явився привід для їхнього масового вилучення — голод у Поволжжі 1921-1923 рр., який перетворився на справжнє пограбування православної церкви. У грудні 1921 р. ВЦВК прийняв постанову, яка дозволяла церковним організаціям жертвувати кошти для голодуючих. Втім, уже у лютому 1922 р. запровадили більш радикальну постанову, відповідно до якої в місячний термін із дня її опублікування місцевим радам наказувалось вилучати з церков та монастирів усі коштовні речі із

золота, срібла, дорогоцінного каміння і передавати Наркомфіну до фонду Центральної комісії допомоги голодуючим.

Чернігівський єпископ Пахомій (Кедров) звернувся до духовенства Чернігівської єпархії з закликом допомогти голодуючим всіма можливими засобами. Прогресивне духовенство одразу відгукнулося на загальнонародне горе. Втім, влада категорично забороняла замість церковних цінностей вносити їхню вартість грошима або продовольством. Цей процес відбувався на тлі активної антирелігійної пропаганди та агітації, які у 20-х рр. ХХ ст. стали одним з важливих напрямків роботи партійно-радянських органів.

Значний резонанс серед вірян викликали події 1921 р., пов'язані з розкриттям мощей Св. Феодосія Чернігівського і подальшим вивезенням їх із Чернігова. Ця «агітаційна акція» викликала значне обурення серед вірян та духовенства, однак це не зупинило владу. Сумна доля спіткала багато творів сакрального мистецтва, які вилучались на користь комітетів на підтримку голодуючих. Зокрема, витвір ювелірного мистецтва — срібна рака Феодосія Чернігівського, відповідно до рішення губвиконкому від 31 жовтня 1921 р. була вилучена на користь держави, оцінена у 41 млн 900 тисяч рублів та надіслана «до центру» [5, с. 312]. На шпальтах газети «Красное знамя» впродовж 1922 р. регулярно друкували звіти з конфіскації майна церков та монастирів. Зокрема, з початку кампанії до 9 травня 1922 р. комісія з вилучення цінностей конфіскувала лише у Спаському соборі різноманітних виробів зі срібла загальною вагою 9 пудів 15 фунтів [11, с. 1].

Для послаблення позицій наймогутнішого ідеологічного опонента партії більшовиків — православної церкви — розробляється нова партійна стратегія церковного розколу. Автором її був голова Всеукраїнської надзвичайної комісії Мартин Лацис, а безпосередню розробку і реалізацію на державному рівні здійснив Лев Троцький. Підґрунтям більшовицької стратегії була теза: чим більше у церкви угруповань і течій, тим краще для влади. Більшовики вдало маніпулювали міжконфесійними суперечками задля власної користі.

14 жовтня 1921 р. на Всеукраїнському православному церковному Соборі була утворена Українська автокефальна православна церква (далі — УАПЦ) на чолі з Василем Липківським. Новоутворена православна конфесія повністю відмежувалася від РПЦ, оголосивши себе продовжувачем традицій Київської митрополії до часу її приєднання до Московської Патріархії у 1686 р. У питаннях внутрішнього устрою собор 1921 р. став на шлях радикальних реформ, прийнявши канони, що в деяких суттєвих аспектах вирізнялись від канонів Вселенської православної церкви. Зокрема, було засуджено єпископсько-самодержавний устрій РПЦ, який утворився під впливом російського державно-монархічного ладу, та запроваджено новий, більш демократичний. Було визнано недійсним і аморальним акт 1686 р. про перехід українського православ'я під керівництво Московської патріархії. У церковній службі замість церковнослов'янської запроваджувалась жива українська мова. Проголошення УАПЦ, з одного боку, викликало сильну протидію традиціоналістському напрямку РПЦ, а, з іншого боку, отримало підтримку від обновленського крила, яке розглядало УАПЦ як споріднену течію. На помісному соборі Руської православної церкви 1923 р., підготовленому обновленцями в Москві, було визнано автокефалію православної церкви в Україні.

У Чернігові також була створена парафія Української автокефальної церкви. Спочатку губернська влада доволі толерантно ставилась до нової течії, вбачаючи в ній засіб для послаблення тихонівського крила РПЦ. Губвиконком всіляко підтримував нещодавно створену релігійну громаду УАПЦ, яка в Чернігові претендувала на церковне майно та приміщення Борисоглібського собору, що перебували у користуванні другої соборної громади [6, арк. 8-11 зв.]. Це викликало суперечку, яка згодом переросла у справжнє войовниче протистояння двох протиборчих громад, адже влада навмисно надавала у користування українським громадам спірні храми.

Голова ради другої соборної громади кафедральних соборів О. Фльоров ревно відстоював її права. У липні 1921 р. члени громади звернулись із заявою до чернігівського губвиконкому з проханням залишити у їхньому користуванні обидва храми. Теплий

Борисоглібський собор за сталою традицією з XIX ст. використовували для проведення богослужінь у холодний осінньо-зимовий період, адже опалювальна система Спасо-Преображенського собору, запроваджена наприкінці XIX ст., не працювала. Обґрунтовуючи необхідність залишити Борисоглібський собор у власності згаданої громади, О. Фльоров доводив, що: по-перше, кафедральні собори протягом дев'яти віків своєї історії завжди мали кафедру єпископів, що об'єднувала церковне життя всієї єпархії у православному дусі (до соборів збиралися парафіяни з Чернігова та навколишніх сіл); по-друге, подібні дії могли викликати невдоволення вірян, а розбрат та міжконфесійні чвари не були бажані для молодого Радянської республіки; по-третє, утримання кафедральних соборів відбувалось виключно за рахунок коштів потужної соборної православної громади, яка зміцнилась завдяки постійному контингенту жертводавців та вірян, на відміну від нещодавно створеної та «малопотужної української громади» [6, арк. 16-17 зв.].

Проте, губвиконком ініціював активну підтримку Української парафіяльної громади, аргументуючи свою позицію тим, що соборна православна громада за своїм складом «неукраїнська та недемократична» [6, арк. 19]. На подібні звинувачення представники соборної громади заперечували, що серед її парафіян понад 1500 українців і не лише мешканців міста, а й навколишніх сіл [6, арк. 19]. Останньою спробою переконати представників влади була заява О. Фльорова у серпні 1921 р., в якій він наголошував, що втрата Борисоглібського собору призведе до припинення богослужінь та виконання релігійних таїнств у осінньо-зимовий період. Адже, враховуючи грандіозність будівлі Спасо-Преображенського собору, відремонтувати його опалювальну систему у поточний період було неможливо [6, арк. 11]. Вторгнення «неканонічної, неправославної» парафії у Борисоглібський собор, на його думку, могло призвести до розладу та міжконфесійної боротьби [6, арк. 11]. Проте це цілком задовольняло владу, а дії Чернігівського губвиконкому повністю відповідали таємним директивам більшовиків, які здійснювали політику «розділяй та володарюй». Представники губернської влади 21 серпня 1921 р. тимчасово передали все майно кафедральних соборів другій соборній православній (тихонівській) громаді. Були зроблені згадані описи майна обох соборів. Однак уже через місяць губвиконком прийняв іншу постанову про передавання у користування Українській парафіяльній громаді будівлі Борисоглібського собору та майна, раніше прийнятого другою православною соборною громадою. Процес розподілу матеріальних цінностей відбувався доволі болісно.

30 вересня 1921 р. було укладено роздільний акт між громадами. Борисоглібський собор разом із усім церковним начинням та предметами культу перейшов до громади УАПЦ. Утім, в акті приймання, що складався поспіхом у десятиденний термін, не була зазначена жодна ікона без срібних шат у самому Борисоглібському соборі, печері Феодосія, в архіві, який містився у вівтарній частині храму, де зберігалась одна шафа з іконами, а друга з дрібними культовими предметами. Саме це стало приводом для подальших суперечок [4, арк. 44-46 зв.]. Хоча основні питання розподілу майна були вирішені, втім, протистояння тривало. Сварки розпочинались з найменшого приводу. Показовим став розподіл антими́нсів, що раніше належали Борисоглібському собору. Представники Першої Української православної парафії вимагали від Чернігівського губвиконкому вжити заходів до вікарного єпископа Миколая (Могилевського), тимчасово керуючого у справах Чернігівської єпархії, задля повернення антими́нсів. У разі невиконання власних вимог рада УАПЦ закликала владу притягнути до кримінальної відповідальності єпископів: чернігівського Пахомія (Кедрова) та вікарного Миколая (Могилевського) [4, арк. 178 зв.].

Єпископ Миколай надав необхідні пояснення, посилаючись на канони православної церкви. За його обґрунтуванням, наданим до ліквідаційної комісії губвиконкому, антими́нси були вилучені 26 вересня 1921 р. у зв'язку з прибуттям до Борисоглібського собору осіб, які не мали «канонічного (церковно-юридичного) ставлення до Православної церкви в Україні», адже з'їзд Української парафіяльної церкви визнає православних єпископів для себе «ворожими» [4, арк. 47]. На думку єпископа, оскільки українська церква проголосила власну автокефалію та не була у канонічному зв'язку з РПЦ, то їй відповідно не мала ніякого права вимагати передавання антими́нсів як символів «єпископів ворожих» для своєї громади [4, арк. 47-47 зв.]. Крім того, надання

антимінсів було можливим лише з благословіння чернігівського єпископа Пахомія, відсутнього на той момент у місті.

На вимогу Української парафіяльної громади у листопаді 1921 р. розпочинається наступний етап розподілу церковного майна, який розтягнувся в часі до квітня 1922 р. та породив нову хвилю суперечок. Процес складання додаткових описів майна викликав низку небезпідставних звинувачень з боку УАПЦ у навмисному приховуванні культових предметів другою соборною громадою, представники якої запевняли своїх опонентів, що у підвалах соборної дзвіниці зберігались солоні огірки, а у західній вежі Спасо-Преображенського собору існував лише хід на хори, хоча саме там представники української громади виявили понад 740 одиниць необлікованих церковних речей та богослужбового одягу [12, арк. 21]. Відчуваючи підтримку з боку губернської влади, представники української громади самовільно замінили замки у соборній ризниці та в єпархіальному складі під соборною дзвіницею. Вікарний єпископ Миколай у розлогому листі до чернігівського губвиконкому намагався довести, що церковні речі зі складу ніколи не належали лише кафедральним соборам, а розподілялись за потребою по православних приходах всієї Чернігівської єпархії. Він підтримав клопотання релігійної громади Спасо-Преображенського собору про запровадження відповідних заходів із боку влади задля збереження майна як соборів, так і загальноєпархіального складу [4, арк. 46]. До юридичного відділу чернігівської ліквідаційної комісії з аналогічним клопотанням звернулись уповноважені ради православних громад м. Чернігова у складі: другої соборної (Спасо-Преображенського собору), Іллінської, Воскресенської, П'ятницької, Єлецької, Троїцької, Петропавлівської та Миколаївської церков [4, арк. 46 зв.]. Вони вимагали відновити законність та майнові права релігійних православних громад єпархії, зареєстрованих відповідним чином, права яких охоронялись декретом радянської влади, та врятувати єпархіальне майно від дії третіх осіб, зацікавлених у його привласненні. Проте влада наказала зробити черговий додатковий опис раніше необлікованого церковного майна у згаданих приміщеннях. У листопаді 1921 р. комісією у складі представників чернігівської губернської міліції, Української парафіяльної та другої соборної громад було укладено додатковий опис майна при Спасо-Преображенському соборі. До нього увійшли культові предмети, що зберігались у крамниці, підвалах соборної дзвіниці, вежі Спасо-Преображенського собору, коморі соборної ризниці та не були зазначені у попередніх описах, складених у червні 1921 р. [13, арк. 3-11].

Узимку 1922 р. під час Великого посту виникла нагальна потреба розподілу та забезпечення церковними речами православних приходів Чернігівської єпархії, які готувались до святкування Пасхи. Чернігівський єпископ Пахомій неодноразово звертався до губвиконкому з проханням повернути у його розпорядження загальноєпархіальний склад для надання церковного начиння, богослужбового одягу та інших культових предметів необхідних у православних приходах єпархії. При розподілі культового майна з українською парафією він закликав владу враховувати кількісну перевагу православних громад, яких у єпархії було — 813, а українських парафіяльних, за його даними, лише — 10 [13, арк. 16].

13 березня 1922 р. було зроблено черговий опис майна Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів, за яким додатково було обліковано 506 культових предметів, що не увійшли до попередніх реєстрів. В описі занотували навіть фотографічний апарат, на який «поклав око» відомий чернігівський фотограф В. Гольдфайн. Він звернувся з клопотанням про готовність придбати фотоапарат за три-чотири мільйони рублів для виконання світлин «революційного характеру для усієї Чернігівщини» [13, арк. 14]. Клопотання задовольнили з резолюцією: «надати у тимчасове користування» [13, арк. 14]. Нарешті 25 березня 1922 р. було укладено акт додаткового розподілу церковного майна між соборною та українською парафіяльною громадами, за яким все обліковане майно було розділено порівну. Двісті три церковні предмети були відібрані завідувачем Другого радянського музею В. Дроздовим для оздоблення музейної експозиції [13, арк. 12]. Значна кількість речей із загальноєпархіального складу, що містився у соборній дзвіниці, була передана до музеїв упродовж 1923 р. [14, арк. 33-35 зв.]. Однак провідну роль під час роботи комісії відігравали працівники місцевих органів влади, які переважною більшістю не розуміли, та їй не бажали перейматися

питаннями можливих негативних наслідків своїх дій у процесі вилучення цінних творів сакрального мистецтва з кафедрального собору [15, с. 56]. Долучились до розподілу церковного майна представники губвиконкому. Зокрема, завгосп губвиконкому Солодовников 24-29 березня 1922 р. отримав зі складу від комісії: 12 аршин червоного сукна, 3 доріжки, 119 хусток, 36 рушників, 2 килимки, 3 шарфи, 11 скатертин, 35 свічок трикірних, 3 свічки дияконські, 32 шматки селянського полотна, 1 скриньку запального дроту, 2 багетні рами та 21 багетну палицю [13, арк. 24]. Лише у квітні 1922 р. було призупинено справу про звинувачення Спасо-Преображенської громади щодо приховування церковного майна, але розподіл речей із загальноєпархіального складу продовжували і в наступному 1923 р. [15].

У таємних звітах Чернігівської губернської ліквідаційної комісії, датованих першою половиною 1924 р., зазначалось, що у релігійному русі на Чернігівщині провідне місце мали дві течії: старослов'янська (тихонівська) та автокефальна українська. Втім, між зазначеними угрупованнями увесь час відбувалась боротьба за володіння культурними спорудами за «першість одних попів над іншими» [16, арк. 330]. Автокефалісти заради захоплення у свої руки приходів засновували в угрупованні тихонівців свою ініціативну групу, створювали п'ятидесятку, подавали до реєстрації статут і потім розпочинали активну боротьбу з супротивниками, не зупиняючись перед насильницьким захопленням ключів від церков та навіть рукопашної бійки. Разом з тим губліквідком, не допускаючи розширення автокефального руху, використовував його у боротьбі з тихонівщиною, навмисно вклинюючи його представників у потужні православні громади задля послаблення тихонівського руху [16, арк. 330 зв.]. Таким чином, надання у користування української громади Борисоглібського собору цілком відповідало директивам центральної влади. Показна підтримка автокефалістів, а пізніше і обновленців, була необхідна для поглиблення церковного розколу та послаблення церкви як суспільної інституції. Влада та органи НКВС всіляко підтримували представників оновленої церкви, яка впродовж 1922-1923 рр. формувалась як провладна релігійна течія. Вона, на відміну від УАПЦ, була більш контрольованою.

13 травня 1922 р. було опубліковано відозву «Віруючим синам Православної Церкви Російської» – програмний документ, що започаткував існування групи «Живої церкви», за якою закріпилась більш стала назва «обновленців». Обновленство 20-х років ХХ ст. постало цілком закономірно, співзвучно розвитку соціально-політичної ситуації в країні та у самій церкві. Причини активізації цього руху були: з одного боку, продовженням ліберально-реформаційного руху початку ХХ ст., який у нових умовах знайшов вираження у спробі частини духовенства православної церкви знайти порозуміння з радянською владою задля вирішення, за її сприяння, внутрішньо-церковних проблем; з іншого – сама радянська влада скористалась внутрішньоклерикальною боротьбою задля дискредитації та розколу церкви [17, с. 24].

З 1922 р. місцеві губліквідкоми були переведені у підпорядкування НКВС. Основним завданням, яке ставив НКВС перед місцевою владою, був розрив попередніх договорів між державою та релігійними громадами православного сповідання про взяття у користування церковних будівель. Нові угоди дозволяли укладати лише з представниками групи «Живої церкви». Чернігівська губернська влада власним циркуляром від 20 квітня 1923 р. запропонувала у випадку протидії з боку церковних рад негайно їх розпускати [17, с. 182]. Першочерговим завданням чергової кампанії перереєстрації 1922-1923 рр. стало недопущення укладання угод під будь-яким формальним приводом з необновленськими громадами. Ймовірно з цих причин, не було укладено договір з Другою соборною громадою в 1923 р. У архівних документах цього часу при соборі згадується лише синодальна (обновленська) релігійна громада, якою опікувалось тодішнє провладне керівництво єпархії. Частина чернігівського єпископату (Миколай Могилевський, Іоанн Доброславін) одразу підтримала обновленські ідеї. Керівник єпархії Пахомій (Кедров) зайняв вичікувальну позицію. Проте, заради послаблення старослов'янської (тихонівської) течії восени 1922 р. його було заарештовано, а згодом розпочався активний процес розгрому опозиційного до обновленського руху єпископату на території всієї Чернігівської єпархії. Приєднання до обновленства частини ієрархів канонічної православної церкви впродовж 1922-1923 рр. часто-густо було не результатом їхніх ідейних переконань, а виявленням самозбереження за часів

становлення тоталітаризму. Вікарний єпископ Миколай (Могилевський), розчарувавшись в цій течії, з 1923 р. став її активним опонентом [17, с. 66].

Обновленці впродовж 1923-1924 рр. поширили свій вплив по всій «канонічній» території країни та стали єдиною конфесією, яка отримала в цей період всебічну підтримку влади. Для послаблення ролі та авторитету патріаршої православної церкви влада продовжувала розпалювати міжконфесійні чвари між представниками протиборчих релігійних громад під час розподілу будівель церков, монастирів та культового майна. Часто-густо ворогуючим громадам надавалась спільна культова споруда, яка ділилася навпіл, що звісно призводило до гострого протистояння. Ці складні суспільні процеси чітко простежувались в ситуації навколо чернігівського Спасо-Преображенського собору та призвели до створення у ньому обновленської громади. Поява провладних громад в єпархії була напряду пов'язана з арештом та висилкою до Донбасу чернігівського єпископа Пахомія (1923 р.), уходом з вікаріанства до монастиря єпископа Миколая (1923 р.) та призначенням нового керманіча Чернігівської єпархії, прибічника оновленої церкви — Олександра (Мігуліна) [17, с. 65].

Хоча у звіті Чернігівської ліквідаційної комісії за серпень 1924 р. зазначалось про повний занепад обновленського руху в губернії, проте у Чернігові все ж діяли дві обновленські громади: Спасо-Преображенська та Єлецька (Успенська), очолювані єпархіальним керівництвом. Служіння відбувалося лише в Єлецькій громаді, тому що у Спасо-Преображенському соборі тривали археологічні розкопки [16, арк. 330 зв.]. Проведення архітектурно-археологічних досліджень у Спасо-Преображенському соборі влітку 1923 р. під керівництвом М. О. Макаренка та І. В. Моргілевського ускладнило процес використання храму для потреб громади. Хоча розкопки проводилися таким чином, щоб дати можливість проводити релігійні служби у бічних вівтарях представникам громади обновленців, яка діяла в цей час у соборі. Втім ганебні випадки псування археологічного інвентаря та розкрадання майна собору призвели до тимчасового припинення богослужінь у соборі до часу завершення досліджень. Проте до весни 1924 р. не були закопані археологічні шурфи навколо давньоруських прибудов до собору та всередині пам'ятки [18, арк. 210].

У секретному обіжнику чернігівського губвідділу ДПУ в вересні 1924 р. констатували, що досі партійними органами не приділялась належна увага обновленському руху на Чернігівщині, хоча і центральна влада, і губліквідком надавали йому провідну роль у послабленні тихонівського та українського автокефального рухів. З метою створення матеріальної бази оновленої церкви пропонувалось створювати особливі комісії з обстеження будівель культу всіх течій, окрім обновленських та сектантських. Тихонівські, автокефальні та єврейські громади рекомендували обкладати штрафами за порушення угод за відсутність ремонтів, невиконання вимог окрліквідкомів та т. п. Влада закликала виявляти заможні тихонівські приходи на предмет їхнього передавання обновленцям, мотивацією для якого виступало порушення угод. Для передавання церков обновленцям достатньою кількістю вважали 20 засновників, тоді як по відношенню до інших конфесій — 50 осіб [5, с. 116-117].

Позитивним моментом діяльності оновленої церкви в Україні було запровадження більш демократичних принципів церковної організації та реформування багатьох сфер її діяльності, проте опір канонічного духовенства, консервативний світогляд більшості населення, вікові традиції православ'я на теренах Російської імперії не сприяли його широкому розповсюдженню. Ситуацію в Чернігові (1926 р.) за кількістю вірян різних конфесій наочно демонструє наступна таблиця [19, арк. 11]:

Кількість вірян у релігійних громадах за 1926 р. (м. Чернігів)								
Разом	Синодальна церква (обновленці)	Старо слов'янська церква (тихонівська)	Українська автокефальна церква	Єдиновірці	Баптисти	Євангельські християни	Євреї	Католики
4169	566	2634	100	112	51	62	582	62

Репресії проти православного духовенства, які з точки зору влади повинні були посилити обновленський рух, на практиці надали репресованому духовенству ореол мучеництва та співчуття серед населення. У вересні 1925 р. до чернігівського окривіконкому звернулись представники старослов'янської (тихонівської) релігійної громади з проханням передати у їхнє користування Спасо-Преображенський собор із дзвіницею. Вони опікувалися долею старовинної пам'ятки, яка знаходилась у аварійному стані. У заяві зазначалось, що собор поступово приходить до занепаду, навіть при побіжному огляді було виявлено: відсутність переважної більшості скла у вікнах; нестача багатьох віконних рам; повне руйнування тиньку на значній площі стін; протікання даху. Відтак пам'ятка потребувала невідкладного капітального ремонту, а наявний високохудожній живопис та низка цінних предметів, узятих на облік археологами, потребували відновлення опалювальної системи храму. Зробити капітальний ремонт, на думку дописувачів, було під силу лише потужній православній старослов'янській громаді [20, арк. 160-160 зв.]. На необхідності ремонту в соборі наполягав і завідувач Чернігівського державного музею Марко Григорович Вайнштейн у доповідній записці від 9 жовтня 1925 р. Він наголошував на виключній історичній та мистецькій цінності собору, руйнування якого могло стати значною втратою для культурного фонду країни [20, арк. 204].

Відповідно до звіту про кількість будівель та членів релігійних громад у Чернігові станом на грудень 1925–лютий 1926 рр. у Спасо-Преображенському соборі були зареєстровані старослов'янська (170 осіб) та обновленська (50 осіб) громади, співіснування яких в одній будівлі було небезхмарним [19, арк. 4]. Проте ані УАПЦ, ані обновленці не мали жодної перспективи для подальшого існування, адже підтримка цих течій з боку радянської влади з самого початку була спланована як тимчасовий захід для боротьби з тихонівщиною. В ідеологічному плані жодна конфесія взагалі не вписувалась у радянську концепцію побудови у майбутньому атеїстичного суспільства.

Однією з причин масового розриву угод із користування культовими спорудами між органами влади та релігійними громадами упродовж 1924-25 рр. було неналежне утримання церков та відсутність ремонту. Відтак у 1927 р. розпочався процес підготовки та обговорення проекту постанови «Про оголошення будинків Спасо-Преображенської, Єлецької Успенської та Троїцької церков у Чернігові історико-культурними пам'ятками всеукраїнського значення» [21, арк. 140].

18 травня 1929 р., згідно з постановою РНК УСРР, будівлі Спасо-Преображенського, Успенського та Троїцького соборів м. Чернігова були оголошені історико-архітектурними пам'ятками всеукраїнського значення та передані до відання Народного комісаріату освіти [5, с. 244-245]. З 1929 р. відбулась зміна генеральної лінії радянської держави по відношенню до церкви, коли об'єктом переслідувань стають усі без винятку конфесії. Посилюється адміністративний тиск на церкву, запроваджується більш жорстке оподаткування священиків, нова хвиля політичних репресій проти духовенства різних конфесій та як наслідок — масове закриття церков. У жорна тотального наступу на релігію потрапили усі без винятку релігійні течії як лояльні до влади, так і опозиційні.

Таким чином, історія стародавнього Спасо-Преображенського собору впродовж 20-х рр. ХХ ст. була дзеркальним відображенням складних суспільно-політичних процесів, які відбувались у державі. Тема міжконфесійного протистояння не втратила своєї актуальності на сучасному етапі розвитку країни, адже врахування історичного досвіду у взаємовідносинах держави і церкви допоможе уникнути численних помилок при виробленні та реалізації законів, законодавчих актів й нормативних документів, які стосуються діяльності різноманітних релігійних конфесій та допоможуть відшукати шляхи для створення єдиної Помісної Української православної церкви, яка б відповідала національним пріоритетам та моральним цінностям незалежної України.

1. Бабенко Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-их рр.) / Л.Л. Бабенко. —

Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. — 549 с.; Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст.-30-ті роки XX ст.) / Олександр Ігнатуша. — Запоріжжя: Поліграф, 2004. — 440 с.; Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки / В. Пашенко, А. Киридон. — Полтава, 2004. — 336 с.; Реабілітовані історією: у 27 т. Чернігівська область / Упорядники: О. Б. Коваленко та ін. — Кн. 3. — Чернігів: Десна Поліграф, 2011. — 600 с.

2. Спас Чернігівський: 975-річчю першої писемної згадки про Спас. собор у Чернігові...присвяч. / [авт. кол.: А. Доценко (кер.) та ін.]. — Чернігів: Десна Поліграф, 2011. — 191 с.

3. Тригуб О. О. З історії Борисоглібського собору в Чернігові у 1921 р. / Олександр Тригуб // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 98-105; Травкіна О. І. До історії чернігівського єпархіального складу та крамниці у 20-х роках XX ст. / Ольга Травкіна // Сіверянський літопис. — 2016. — № 2. — С. 54-60.

4. Державний архів Чернігівської області (далі — Держархів Чернігівської обл.), ф. Р. - 2867, оп. 1, спр. 2, 204 арк.

5. Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр.: зб. док. і матеріалів / Держ. арх. Черніг. обл.; [відп. ред. Воробей Р. Б.; упоряд.: А. В. Морозова, Н. М. Полетун]. — Чернігів: вид. Лозовий В. М., 2010. — 407 с.

6. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. — 15, оп. 1, спр. 169, 31 арк.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. — 593, оп. 1, спр. 52, 157 арк.

8. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 3, спр. 16, 611 арк.

9. Ольховик Л. Олексій Павлович Фльоров — видатний педагог і методист кінця XIX-першої половини XX століття / Любов Ольховик // Сіверянський літопис. — 2014. — № 6. — С. 347-355.

10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 2867, оп. 1, спр. 15, 54 арк.

11. Сведения о поступлениях в Губернскую приходно-расходную кассу Черниговского губфинотдела ценностей, изъятых из церквей и синагог и других молитвенных домов по городу Чернигову с начала кампании по 9 мая 1922 года. — Красное знамя. — 1922. — № 104 (400). — 4 с.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 15, оп. 1, спр. 224, 146 арк.

13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 16, оп. 4, спр. 34, 25 арк.

14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 17, оп. 1, спр. 42, 35 арк.

15. Пашенко В. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки XX ст. / В. Пашенко. — К., 1993. — 188 с.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 17, оп. 1, спр. 112, 338 арк.

17. Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією / Олександр Тригуб. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. — 300 с.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 1844, оп. 1, спр. 2, 240 арк.

19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 67, оп. 1, спр. 285, 20 арк.

20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 67, оп. 1, спр. 104, 367 арк.

21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 65, оп. 1 спр. 620, 205 арк.

Ванжула Елена

Судьба черниговского Спасо-Преображенского собора в период межконфессионального противостояния в 20-х гг. XX в.

Статья посвящена малоизученному периоду в истории черниговского Спасо-Преображенского собора — 20-м гг. XX в. Рассмотрены вопросы межконфессионального противостояния между противоборствующими религиозными общинами, имущественные и правовые аспекты борьбы за церковное имущество черниговских кафедральных соборов на фоне антирелигиозной государственной политики советской власти.

Ключевые слова: Спасо-Преображенский собор, православная церковь, соборная община, Чернигов, межконфессиональное противостояние, церковное имущество, советская власть.

The fate of the Chernihiv's Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in times of interconfessional confrontation during the 1920's.

The article reveals the history of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv during the 1920's.

The dramatic changes of social order of the country occurred at that period of national history, stereotypes and sustainable lifestyle, closely connected with the Orthodox Church, were ruined. Since its inception the Bolshevik government declared freedom of belief and respect for the religious feelings of citizens. However, it actually started the unstoppable attack on the church, which was its main ideological opponent, that concentrated of a lot of wealth in its hands. The traces of complex social processes during 1920's are discovered throughout the whole history of the ancient cathedral in Chernihiv.

For centuries the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour and Ss. Boris and Hlib Cathedral were the main churches of the eparchy, which played a leading communicative and sacred role. In 1919 a powerful Orthodox Parish-Community was organized at the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour, which included more than 2,000 faithful.

During the 1919-1921 the government launched a process of registration of Orthodox communities as well as identifying and accounting church property and values.

Subsequently, this led to the mass seizure of church valuables – famine in the Volga River region of 1921-1923, that turned into a real robbery of the Orthodox Church and caused a church split. In this period the final formation of renovationism occurred. This movement was born on the border of the nineteenth and twentieth centuries, when life of the Russian Orthodox Church (hereinafter – ROC) began to emerge obvious signs of institutional crisis that led to the spread among the clergy idea of a «renewal» of the church. In the wake of these ideas were created Ukrainian Autocephalous Orthodox (hereinafter – UAOC) and Renovated Church.

In 1921 the government gave Ss. Boris and Hlib Cathedral to the newly created community of UAOC in Chernihiv. This caused the rise of an acute confrontation and struggle with the community of ROC. The Soviet government successfully used the struggle and internal conflicts in the clerical community to finally discredit and split the church as a social institution.

Since 1923 at the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour acted the renovation community. During the 1925-1926 in this cathedral were recorded Old Slavonic (Tikhon) and Synodal (renovative) communities, which were in conflict with each other.

However, renovationism had no prospects for its further development due to extremely robust tradition of canonical Orthodoxy among the believers of the Chernihiv gubernia and city, and its support by the Soviet authorities was planned as a temporary measure to deal with more powerful Russian Orthodox Church. Ideologically, no religious denomination fit into the overall concept of strong ateisation of the country and was doomed to destruction.

The reason for the mass break agreements with religious communities in the late 1920's was lack of repair and poor maintenance of places of worship, as the Bolsheviks had destroyed the material basis of the Church. The punitive power system joined to the physical destruction of clergy loyal to the government as well as opposition.

Finally, on May 18, 1927, according to the decision of Council of People's Commissars of USSR buildings of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour, the Dormition (Uspensky) and St. Trinity Cathedrals in Chernihiv were declared historical and architectural monuments of nationwide significance and transferred to the jurisdiction of the People's Commissariat of Education. Thus, the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour, became a museum reserve.

Key words: *the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour, The Orthodox Church, church community, Chernihiv, interconfessional confrontation, church property, Soviet government.*